

59. Вехи дружбы // Правда. – 2 марта 1979 г. – С. 1.
60. Дар афганскому народу // Правда. – 18 апреля 1979 г. – С. 1.
61. Митинг дружбы // Правда. – 25 апреля 1979 г. – С. 4.
62. Выставка открыта // Правда. – 26 апреля 1979 г. – С. 5.
63. Открылся транспортный центр // Правда. – 27 мая 1979 г. – С. 5.
64. На учебу в СССР // Правда. – 12 августа 1979 г. – С. 4.
65. Обращение к афганскому народу // Правда. – 19 августа 1978 г. – С. 4.
66. Заявление Политбюро ЦК НДПА // Правда. – 25 августа 1978 г. – С. 5.
67. Решительное осуждение клеветы // Правда. – 16 января 1979 г. – С. 4.
68. Заявление Н.М. Тараки // Правда – 18 января 1979 г. – С. 4.
69. Происки реакции против демократического Афганистана // Правда – 19 марта 1979 г. – С. 5.
70. Отпор силам реакции и империализма // Правда – 21 марта 1979 г. – С. 5.
71. Заговор против афганского народа // Правда – 29 марта 1979 г. – С. 4.
72. Борьба против контрреволюции // Правда – 5 апреля 1979 г. – С. 5.
73. Отпор врагам революции // Правда – 10 апреля 1979 г. – С. 4.
74. Заговор сорван // Правда – 17 октября 1979 г. – С. 5.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ковальков Олександр Леонідович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: радянсько-афганські відносини, радянське військове вторгнення до Афганістану.

УДК 94 (438) “1983/1988”: 329

КОНСПІРАТИВНА БОРОТЬБА НЕЗАЛЕЖНОЇ САМОВРЯДНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ СПІЛКИ “СОЛІДАРНІСТЬ” ПРОТИ КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ В ПНР У 1983 – 1988 рр.

Андрій ТЕЛЕГУЗ (Київ)

У статті висвітлюється маловідома в українській історіографії сторінка історії опозиційного руху “Солидарність” у Польщі у 80-ті роки ХХ ст. Досліджуються форми й особливості підпільної боротьби профспілки в роки реакції.

Ключові слова: Солидарність, профспілка, підпільна діяльність, реакція, протестні рухи, комуністичний режим, ПОРП.

В статье освещается малоизвестная в украинской историографии страница истории оппозиционного движения “Солидарность” в Польше в 80-е годы ХХ в. Исследуются формы и особенности подпольной борьбы профсоюза в годы реакции.

Ключевые слова: Солидарность, профсоюз, подпольная деятельность, реакция, протестные движения, коммунистический режим, ПОРП.

The article highlights the little-known in ukrainian historiography page in the history of the opposition movement “Solidarity” in Poland in the 80 years of the twentieth century. We investigate the shape and features of the underground struggle unions during the reaction.

Keywords: Solidarity, trade union, underground activity, reaction, protest motions, communist mode, Polish United Workers Party.

За радянських часів події в Польщі у 1980-ті рр. розглядалися вітчизняною і польською історіографією в площині пропаганди та ідеології. Проблема малодосліджена і в новітній вітчизняній історіографії, хоча за останні роки

українська історична полоністика зробила помітні кроки, спрямовані на дослідження цієї теми. Особливої актуальності набуває питання про напрями, зміст і форми політичної боротьби підпілля проти комуністичного режиму ПНР у 1983 – 1987 рр. Падіння тоталітарних комуністичних режимів у країнах Центрально-Східної Європи стало прямим наслідком опозиційної діяльності “Солідарності” й вимагає об’єктивного та неупередженого аналізу комплексу проблем, пов’язаних з цим історичним явищем.

Зважаючи на те, що комплекс проблем суспільно-політичної історії ПНР 1980 – 1991 рр., у тому числі й місце і роль “Солідарності” в протестному русі не були предметом окремого дослідження вітчизняних істориків, наукова література в дослідженні презентована переважно працями польських та європейських авторів. Ці праці, що вийшли у світ протягом останніх 17 років. У публікаціях А. Дудека [5], Ф. Фейту [6], Є. Хользера [7], І. Кжемінського [8] на основі великого фактичного матеріалу аналізуються події широкого протестного руху й блискуча політична кар’єра Леха Валенси.

Вагомий внесок у дослідження історії опозиції в часи комуністичного режиму зробив відомий польський учений К. Лабендз. У монографії “Політична опозиція в Польщі в період воєнного стану” [9] він аналізує діяльність різних угруповань підпілля, їхнього інформаційно-пропагандистську спрямованість, і робить висновок про неможливість комуністичної влади репресивними методами покінчити з її існуванням. У праці “Суперечки навколо програмових концепцій у публікаціях політичної опозиції в 1981 – 1989 рр.” [10] автор на матеріалах підпільних видань досліджує проблему неоднорідності польського антикомуністичного підпілля, основні ідеї опозиції та їхню еволюцію.

Однак узагальнювальних оцінок та висновків щодо цієї проблематики згадані дослідження за деякими винятками, не містять. Тому автор цієї статті має на меті з’ясувати особливості організації та діяльності підпільних структур “Солідарності” в період з грудня 1981 по липень 1988 рр., охарактеризувати процес загострення кризи комуністичного режиму в Польщі в 1983 – 1988 рр., здійснити аналіз причин, що призвели до політичного діалогу керівництва ПНР і “Солідарності” 1988 р.

Антикомуністична опозиція, до складу якої, крім “Солідарності”, входили інші суспільні рухи, як Конфедерація незалежної Польщі, Клуб самоврядної республіки, основним своїм завданням ставила опір репресіям. Діяла підпільна мережа видавництв і центри розповсюдження кількості місцевих і загальнодержавних газет і журналів.

Незважаючи на те, що “Солідарність” була оголошена поза законом, вона йнакше існувала завдяки легенді свого керівника Л. Валенси, з якого влада намагалася створити “приватну особу”. Моральна підтримка надавалася їй через західну публічну думку, пресу, уряди, і, звичайно, католицькою церквою. Після звільнення 1982 р. Валенси профспілкою почали управляти два центри – Тимчасова координаційна комісія (ТКК) та через свого історичного керівника, – що викликало характерні для того типу ситуації труднощі в координації дій. Лише через 5 місяців, у квітні 1983 р., Валенса зумів перехитрити агентів Служби Безпеки й таємно зустрівся з членами ТКК. 22 січня комісія накреслила програму дій, що являла собою перелік основних постулатів: продовження бойкоту всіх організацій, які співпрацюють із правлячим режимом; організація страйків та інших форм протестного руху; приготування до загального страйку [4, с. 627].

У той час у Польщі з’являється рух проти військової служби під назвою “Свобода і спокій”, який почав діяти в Кракові у квітні 1985 р. Військові суди засуджували його діячів до 3,5 років ув’язнення. Хельсінкський комітет зазначав, що 1985 р. відбулося 155 політичних процесів, у результаті яких було засуджено 250 осіб, у тому числі 139 осіб до зон особливого режиму. Комітет зареєстрував 6 суїцидних випадків, жертви яких проводили політичну діяльність [4, с. 642].

Протягом років підпільної боротьби друкувалася й розповсюджувалася велика кількість листівок, інформаційних бюлетенів, брошурок і заборонених книг. Разом з тим результатом репресивної політики комуністичного режиму в суспільстві почали зростати настрої приречення, покірності, розчарування, апатії. Ті, які могли, шукали виходу еміграції, у Костьолі. Від початку 1982 р. до початку

1985 р. на Захід виїхало 60 тисяч осіб, насамперед випускники вищих навчальних закладів [6, с. 171].

Зважаючи на пом'якшення репресивної діяльності влади щодо опозиції, Л. Валенса організовує 29 вересня 1986 р., напівлегальну Тимчасову Раду "Солідарності". До її складу увійшли діячі опозиції й члени ТКК: Борусевич, Буяк, Ліс, Палубіцький і Пінбор. Останній діяч підпільної ТКК Кулерський перейшов на легальне становище 30 вересня. Але ТКК не була розпущена, таємні структури й надалі існували, а друкарні й групи розповсюдження було легалізовано. "Не хочемо конспіруватися", – повторював Л. Валенса у своїх виступах [4, с. 646].

Місцеві структури "Солідарності" відбудовувалися швидко. Відновили свою діяльність "тимчасові регіональні комісії", а на підприємствах організовуються "установчі комітети".

Звільнення політичних в'язнів створило добрий клімат для третього душпастирського візиту Івана Павла II до Польщі. Папа Римський прийняв генерала В. Ярузельського у Ватикані 12 січня 1987 р. На цей раз зустріч відбулася в більш доброзичливій обстановці, ніж 1983 р. На початку 1987 р. на всій території Польщі тривали приготування до візиту. Натомість Л. Валенса 31 травня ініціював зустріч 62 представників опозиційної інтелектуальної еліти, які підготували й підписали декларацію про право поляків на незалежність, демократію, свободу, правду й верховенства права [9, с. 48].

4 липня 1987 р. за ініціативи Л. Валенси відбулося засідання Тимчасової Ради "Солідарності", яка розглянула нагальні питання можливості перебудови в Польщі. 25 жовтня 1987 р. було прийнято рішення про ліквідацію таємного органу профоб'єднання – ТКК і створено легальну структуру – Всепольську виконавчу комісію (ВВК), до якої увійшли члени Ради і ТКК [4, с. 648]. Разом з тим профспілка продовжувала нелегальну діяльність, зважаючи на загрозу відновлення репресій з боку влади.

Одночасно з проведенням структурних змін у "Солідарності" Л. Валенса починає створювати власну політичну платформу. 7 листопада 1987 р. у Варшаві відбулася зустріч учасників "Звернення 62". У вступному слові Л. Валенса наголошував: "Ми зібралися в момент, коли в цілому східному блоці, а власне в його центрі, відбувається щось важливе... Власне, з'являється підґрунтя змін; однак чекаємо справ, а не слів" [15, с. 64].

"Солідарність" в особі свого легендарного провідника мала на міжнародній арені великий престиж. 26 – 29 вересня 1987 р. відбувся офіційний візит до ПНР віце-президента США Д. Буша. Взагалі візит Д. Буша був дуже цікавим, бо цей візит далеко виходив за рамки двосторонніх відносин США з країнами соціалістичного табору. По суті, йшла про перехід Сполучених Штатів Америки до прямого залучення нової Польщі в процес перебудови в Східній Європі в інтересах прискорення переорієнтації цих країн на капіталістичну модель розвитку, звичайно, у завуальованій формі. Крім того, відбулася зустріч Л. Валенси з Д. Бушем.

Період з жовтня 1984 р. до початку 1988 р. в історичних дослідженнях називається ренесанс "Солідарності". Цьому значною мірою допомагала ситуація, що виникла після вбивства ксьондза Є. Попелюшко. Хоча 1984 р. в підпіллі "Солідарність" почала втрачати свою динаміку розвитку й популярність. Згасли масові акції протесту, зменшувалася кількість учасників у вуличних демонстраціях, послаблювався дух спротиву уряду В. Ярузельського, що, звичайно, не означало, що настає кінець "польсько-польської війни". Вбивство ксьондза Єжи Попелюшко стало причиною зламу в свідомості тих діячів "Солідарності", котрі поступово починали втрачати дух боротьби, розуміючи, що їхня діяльність не приносить потрібних і очікуваних результатів. Над могилою капелана варшавської "Солідарності" Попелюшко вони знову повірили і, передусім, відчули, що між ними встановилася нова форма духовного зв'язку, яку вже ні хто не зможе розірвати.

До 1988 р. Польща жила при відносній політичній та економічній стагнації, але це тільки на перший погляд. 1984 – 1987 роки були періодом відносної поверхнової стабілізації. Опозиція поступово втрачала свої позиції в суспільстві,

спрямувавши основну активність тільки на створення й розвиток системи незалежних видавництв. Уже 1984 р. їхня кількість досягла 400. Вони видавали велику кількість журналів і книжок. Влада ставилася до цієї діяльності як форми пом'якшення соціальної напруженості. Амністія всіх політв'язнів 1986 р. та візит Івана Павла II 1987 р. засвідчили успішне здійснення політики нормалізації. Ніщо не передбачувало кризи. Здавалося, що Польща була приречена на період політичної та економічної стагнації. Влада відчувала себе впевнено, що практично неможливлювало будь-які надії на компроміс з опозицією.

За ці роки Л. Валенсі вдалося консолідувати основні сили “Солідарності”, що перебувала в підпіллі. У цей період у своїх виступах він завжди підкреслював необхідність діалогу влади із суспільством і застосування мирних методів боротьби за демократизацію.

1988 р. в країні знову почала виявлятися нова криза. Саме польське суспільство перебувало у фазі загального трансформаційного процесу. Цей рік був також переломним для ПОРП. Поштовхом до початку переговорів уряду з групою колишніх діячів “Солідарності” слугували масові страйки у квітні – травні та серпні – вересні 1988 р. в Кракові, Гданську та інших містах [3, с. 29].

Проблеми економічної та господарської кризи постійно займали центральне місце в політичних дебатах як у самій ПОРП, так і між владою й опозицією. Запроваджена економічна реформа полягала в підвищенні цін на товари широкого вжитку, яке відбулося 1 лютого 1988 р. Всепольська виконавча комісія висунула протест у зв'язку з підвищенням цін. На початку 1988 р. розпочалися спонтанні маніфестації, які організували радикальні осередки студентів і робітників, не зважаючи на пасивність “Солідарності”. Особливо активним був опозиційний рух у Гданську, де створили Федерацію воявничої молоді. Страйк на верфі ім. Леніна розпочався без попередження 26 квітня. Його ініціювали молоді робітники, які не були пов'язані жодним чином з профоб'єднанням і мали радикальні політичні погляди. Вимоги не мали політичного характеру: підвищення заробітної плати, поновлення на роботі звільнених працівників і т. п. З кожним днем до страйкарів приєднувалися робітники інших підприємств країни. Робітники, котрі протестували створили страйковий комітет, який очолив 29-річний Ян Станецький. Вибух протесту був неочікуваним для штабу “Солідарності”. У великих і маленьких містах Польщі створювалися комітети солідарності. Дух страйкарів не зламали кількаразові погрози влади чи поява навколо страйкувальних підприємств моторизованих відділів міліції [13, с. 226].

1 травня – у день, коли традиційно проходять як офіційні, так і нелегальні маніфестації, – ситуація у великих містах дійшла до жорстоких сутичок між демонстрантами і силами міліції. Л. Валенсі, який у той час був на лікарняному, залишилося тільки приєднатися до страйку, хоча, як пізніше він зізнався без великого бажання, саму акцію назвав “передчасною” [4, с. 79]. Вимоги страйкарів були типовими: поновлення реєстрації “Солідарності”, повернення на робочі місця звільнених за політичну діяльність, підвищення заробітної плати. Як і 1980 р., у переговорах з дирекцією страйкарям допомагали радники: відомі діячі – Тадеуш Мазовецький та Анджей Веловецький та нові особистості, що вийшли з гданського опозиційного середовища, наприклад, брати Лех і Ярослав Качиньські й Олександр Хал. Але цього разу бракувало ентузіазму й надзвичайної мобілізації, як у серпні 1980 р. Лише один з п'ятнадцяти робітників перебував на території корабельні, а інші залишалися вдома [4, с. 651].

Уночі з 4 на 5 травня 1988 р. відділи моторизованої міліції за допомогою сили захопили територію верфі ім. Леніна. Але ця подія не призвела до жодного протесту в Польщі. Брак довіри й антипатія до влади дали знову про себе знати 19 червня, під час виборів до місцевих рад. За офіційними даними на виборчі дільниці не прийшло 44 % виборців, на думку спостерігачів “Солідарності”, голосувало менше 50 %. Речник уряду Є. Урбан публічно визнав, що в Гданську й Щецині на вибори не прийшло відповідно 72,5 % і 61,3 % громадян [4, с. 652].

Самі собою страйки та ігнорування виборів не були серйозною загрозою для влади. Більше того, застосувавши проти страйкарів силу, влада продемонструвала

свою рішучість не допускати страйків. Але, розправившись зі страйками, вона зрозуміла, що має справу з новою генерацією робітничого класу. Вони меншою мірою зазнали впливу з боку інтелігенції й церкви. І хоча вони ще не висунули власних лідерів, але вже не вірили в угоди подібні до “гданської”, а традиційна риторика “Солідарності” й застосований нею тип політичних дій вже здавалися цій генерації занадто анахронічним [6, с. 421]. Погіршення матеріального стану саме цієї частини робітничого класу (житлова криза, в умовах якої черга на квартиру складала 20 років, та неможливість досягнення нормального життєвого рівня) створювало реальну загрозу великого соціального конфлікту. Крім того, хоча перший страйк у квітні – травні мав економічний характер, але за характеристикою М. Раковського робітничі хвилювання “за своїм масштабом перебільшили всі прояви незадоволення, з якими нам доводилося мати справу за час, що прийшов від відміни воєнного стану” [13, с. 111].

Наступний страйк у серпні-вересні в Силезії та Гданську мав уже яскраво виражений політичний характер. Страйкарі вимагали легалізацію “Солідарності”, створення умов для об’єднання в різні “світоглядні політичні партії”, ліквідацію партійної номенклатури при призначенні на посади в державні й економічні адміністрації, вилучена з Конституції положення про керівну роль партії, зміну в положеннях про вибори в Сейм і Народні Ради, повернення на робочі місця осіб, звільнених за політичні переконання, і легалізацію Національного об’єднання студентів. Як згадує М. Раковський, соратник В. Ярузельського: “Навіть у групах паломників, за заведеною традицією, що направлялися в серпні до Ясної Гури, було багато транспарантів політичного змісту. Наприклад, “Марія, звільни нас з-під ярма комунізму”, “Ми хочемо Польщі католицької, а не більшовицької”, “Встань, народ, у тебе є шанс перемогти”, “Комунізм – ганьба людства”, “ПОРП – зрадниця батьківщини”, “Молодь покінчить з партією” [9, с. 116].

Тоді ж з різким осудом соціальної та економічної політики виступив виконком Всепольського союзу профспілок. Його заява була по суті офіційним оголошенням війни уряду З. Месснера [12, с. 76].

У цій ситуації в керівництві партії відбувся процес визрівання ідеї політичного компромісу з опозицією через переговори й укладання угоди. Одним з етапів на цьому шляху можна назвати VII пленум ЦК ПОРП, на якому в доповіді В. Ярузельського корінним чином змінювався погляд на опозицію, ставилося питання про необхідність “переглянути стереотипні поняття опозиційності”. Пропонувалося шукати нові способи до створення так необхідної Польщі широкої, патріотичної реформаторської коаліції. Саме тоді публічно було заявлено про формулу “круглого столу”, хоча йшлося поки що про легальні об’єднання й ті, які мали виникнути на основі нового закону про громадські об’єднання [13, с. 117].

Єдиним можливим партнером влади була група, яка зосередилася навколо Валенси. І хоча вона не мала ні реальної політичної сили, ні впливу (він був найменшим за часи існування профоб’єднання), але Валенса мав деякий авторитет, що ґрунтувався на легенді “Солідарності”. Саме це насамперед хотіли використати представники правлячого угруповання для зміцнення своїх позицій у суспільстві і за кордоном для отримання кредитів. Влада не володіла реальними знаннями про масштаби своєї соціальної опори, а це показали вибори червня 1989 р., інстинкт самозбереження змушував її шукати додаткову підтримку.

Таким чином, можна стверджувати, що репресії не придушили підпільної активності, бо опозиційні організації поповнювалися новими людьми постійно. І надалі друкувалася й розповсюджувалася велика кількість листівок, інформаційних бюлетенів, брошурок і заборонених книг. З осені 1986 р., зважаючи на пом’якшення репресивної діяльності влади, почали відбудовуватися місцеві структури “Солідарності”.

Підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що в неймовірно важких умовах власними зусиллями й засобами опозиціонери підпільно створюють центри для допомоги затриманим і репресованим, створили свою культуру, видавництва, радіостанції, цілу низку газет і журналів, університети та інші форми автономної громадянської активності. Репресивний характер комуністичного режиму допомагав “Солідарності” заручитися підтримкою народних мас. Молоде покоління

борців продовжило боротьбу в той час, коли керівники перебували за ґратами. Неминучість нових економічних криз і погіршення соціальних умов життя трудящих у 1983 – 1988 рр. була зумовлена штучністю наявної системи. Відмова польського уряду реабілітувати рух, амністувати активістів профоб'єднання сприймалися суспільством як репресивний характер влади в стосунках з народом. Зміни в міжнародній політиці 1987 – 1988 рр., пом'якшення репресивних дій влади створили умови для відновлення комітетів “Солідарності”. Стихійні страйки весни й осені 1988 р. поставили перед владою питання про характер політичної системи й політичну монополію компартії в Польщі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Телегуз А.В. Антитоталітарна демократична революція “Солідарності” на тлі суспільно-політичної та економічної кризи комуністичного режиму (1980–1990 рр.). – К., 2012. – 195 с.
2. Телегуз А.В. Роль незалежної самоврядної професійної спілки “Солідарність” у творенні новітньої польської держави (1980–1991 рр.): дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.02. – К., 2009. – 230 с.
3. Филиппов Б.А. Политический портрет Леха Валенсы. – М., 1992. – 124 с.
4. Buhler P. Histoire de la Pologne communiste. Autopsie d'une imposture. – Paris, 1997. – 732 s.
5. Dudek A., Marszałkowski T. Walki uliczne w PRL 1956 – 1989. – Kraków. – 1999. – 168 s.
6. Fejtő F. La fin des démocraties populaires. – Paris, 1992. – 371 s.
7. Holzer J., Leski K. „Solidarność” w podziemiu. – Łódź, 1990. – 370 s.
8. Krzemiński I. Proces formowania się NSZZ „Solidarność” 1980. – Warszawa, 1989. – 249 s.
9. Łabędź K. Opozycja polityczna w Polsce w okresie stanu wojennego. – Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 1989. – 81 s.
10. Łabędź K. Spory wokół zagadnień programowych w publikacjach opozycji politycznej w Polsce w latach 1981 – 1989. – Kraków, 1997. – 298 s.
11. Michnik A. Diabeł naszego czasu. Publicystyka z lat 1985-1994. Wybór i wstęp Romanowski A. – Warszawa, 1995. – 464 s.
12. Rakowski M.F. Partnerstwo. – Warszawa, 1982. – 321 s.
13. Solidarność”. XX lat historii. – Warszawa, 2001. – 508 s.
14. Tygodnik kulturalny. – 18. 08. 1988.
15. Wałęsa L. Droga nadziei. – Kraków, 1989. – 248 s.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Телегуз Андрій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології НПУ імені М.П. Драгоманова

Наукові інтереси: проблеми новітньої історії країн Центрально-Східної Європи.

УДК 94(477.65)“1941/1950”

КОМАНДАРМ-12: ЖИТТЯ МІЖ ВИРОКАМИ

Олександр ЧОРНИЙ (Кіровоград)

Дослідження торкається маловідомих сторінок життя генерал-майора Павла Григоровича Понеделіна, який на початку німецько-радянської війни командував 12-ю армією Південно-Західного фронту, в серпні 1941 року потрапив у полон, після чого в СРСР був звинувачений у зраді й двічі засуджений до розстрілу – в жовтні 1941 та серпні 1950 року.

Ключові слова: командарм, генерал, полон, вирок, в'зниця, Вермахт, Червона армія.

Стаття посвячена невідомим страницам жизни генерал-майора Павла Григорьевича Понеделина, который в начале немецко-советской